

This is an electronic reprint of the original article. This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Arkitektur och renlighetsideologi i urbana badhus i Finland 1870–1930

Svarvar, Julia

Published in:
Finsk Tidskrift

Published: 01/04/2022

Document Version
Final published version

Document License
All rights reserved

[Link to publication](#)

Please cite the original version:

Svarvar, J. (2022). Arkitektur och renlighetsideologi i urbana badhus i Finland 1870–1930. *Finsk Tidskrift*, (2), 7-29. <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2022052638855>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Kollegialt granskade artiklar

▣ Arkitektur och renlighetsideologi i urbana badhus i Finland 1870–1930

Julia Svarvar

Inledning

I de finländska städerna fanns det under slutet av 1800-talet och 1900-talets första årtionden olika alternativ för att upprätthålla sin hygien. Det fanns mindre badstugor som erbjöd bastubad och i vissa fall karbad, ångskåp eller dusch samt större bastukomplex med både privata och gemensamma avdelningar. Under somrarna kunde havsbad och sjöbad vara ett alternativ och i en del städer fanns det också kurbad. Bastukulturen och badortslivet i Finland är relativt väl utforskat (se t.ex. Suvikumpu 2014; Åkerfelt 2011), men de urbana badhusen har inte undersökts som en egen badform inom arkitekturhistoria. Badhusen som var påkostade och i många fall fashionabla erbjöd allt från bastubad till kurortslänkande badupplevelser och hade avdelningar för olika samhällsklasser. I kölvattnet av industrialiseringen och urbaniseringen blev urbana

badhus ett internationellt fenomen som uppfördes för att säkra och upprätthålla invånarnas hälsa och hygien i samhällen som tampades med sjukdomsepidemier, fattigdom och dåliga levnadsförhållanden.

Syftet med artikeln är att granska hur de finländska urbana badhusens arkitektoniska uttryck och utveckling med fokus på tidsperioden 1874–1927 kan kopplas samman med samtida renlighetsideologier. Undersökningens metodologiska utgångspunkt är arkitekturanalys av ritningar och fotografier samt diskursiv läsning av texter om badhusens tillkomst och texter rörande rådande renlighetsideal. Det teoretiska ramverket utgår från att badhusen uppfördes i en tid där det var av vikt att skapa nya hygienvanor för att främja befolkningens hälsa. För att kunna relatera badhusens tillkomsthistoria till samtidens syn på hygien besvaras frågorna: Hur förändras badhusarkitekturen under den undersökta perioden? Vad beror förändringarna på och är det möjligt att förklara utvecklingen som ett uttryck för samtida renlighetsideologier?

Det bevarade materialet om de urbana badhusen finns i stadsarkiv, museiarkiv och bibliotekssamlingar. Materialet är fragmentariskt, men genom att kombinera olika typer, som ritningar, fotografier, artiklar och annat textmaterial, är det möjligt att få en bild av badhusens utveckling och utbredning. I undersökningen ingår ett fyrtiotal badhus i varierande storlek, men det är möjligt att det funnits fler som inte lämnat spår i arkiven. Badhusen som undersöks fanns i totalt 23 städer. Viborg, som i dag ligger i Ryssland, är också inkluderad i materialet.¹

Utgående från materialet uppfördes, med ett par undantag, de urbana badhusen främst mellan 1870- och 1920-talet. Tidigare under 1800-talet verkar bastubad ha varit vanligare. Städerna var också färre och mindre så det är möjligt att det inte fanns ett behov av större badhus. Bastubyggnader uppfördes och verkade också parallellt med de urbana badhusen och efter 1920-talet var det bastubadandet som levde vidare som offentlig badform. Eftersom det är badhus som erbjöd olika badmöjligheter i form av hälsobad,

1 Städerna är Björneborg, Borgå, Ekenäs, Fredrikshamn, Gamlakarleby, Hangö, Helsingfors, Jakobstad, Kotka, Kristinestad, Lovisa, Mariehamn, Nykarleby, Nystad, Nådendal, Raumo, S:t Michel, Tammerfors, Tavastehus, Uleåborg, Vasa, Viborg och Åbo.

karbad, bassänger och duschar som undersöks i artikeln, har bastur och badstugor som erbjöd mer anspråkslösa badmöjligheter inte inkluderats. Kurbad i städer har inte heller inkluderats i och med att fokus ligger på det vardagliga badandet och upprätthållandet av den personliga hygienien.

Enligt Minna Harjula var ett av de huvudsakliga syftena för hälsoarbetet i Finland omkring sekelskiftet 1900 att nå en högre civilisationsnivå och kunna likställa sig med andra länder som uppfattades som mer civiliserade och framgångsrika. Det var närmast de nordiska länderna, England och Tyskland som sågs som förebilder. I hygienarbetet var den förebyggande hälsovården en lika hög prioritet som att bota sjukdomar. Hygiendiskussionen fokuserade därför både på människors livsstilar och livsmiljöer och idén om att ifall dessa förbättrades skulle också nationen och samhället förbättras (Harjula 2007, 17–18; Harjula 2015, 36–37). I det här sammanhanget spelade de urbana badhusen en viktig roll. För att kunna granska badhusens koppling till renlighetsideologi kommer i följande kapitel att presenteras en utvecklingslinje för hur badande och den personliga hygienien uppmärksammades i hälsopolitik under den undersökta perioden. För att skapa en bild av badhusens utformning och tillkomsthistoria delas de därefter in i tre kategorier, både utgående från tid och arkitektur. Slutligen undersöks varför badhusen kan förstås som en del i den samtida renlighets- och hygiendiskursen, vilket bidrar med en förstäelse inte bara för badhusens arkitekturutveckling utan också varför de över huvud taget uppfördes.

Hygien, renlighet och badande under 1870–1920-talen

Den personliga hygienien gavs ny uppmärksamhet under 1800-talet och början av 1900-talet, både utomlands och i Finland, vilket bidrog till ett ökat intresse för badhus och badande. Badhus i städerna har tagit sig olika arkitektoniska uttryck beroende på land, men har också hämtat inspiration från varandra. Ett exempel som Andrea Renner lyft fram är att badhusarkitekturen i New York under den progressiva eran tog modell av de tyska badhusen som riktade sig till lägre samhällsklasser (Renner 2008, 507–510). I

England uppfördes i sin tur allmänna badhus med avdelningar för olika samhällsklasser (Crook 2006, 30–33), vilket också var fallet i Ryssland, där bastukulturen likt i Finland var en utbredd badform (Petri 2015, 42–43). I Sverige uppfördes också ett stort antal varmbadhus från och med 1880-talet, varav många hade badavdelningar i olika prisklass (Kindblom 1995, 34–38).

I internationell forskning har badhus granskats som verktyg för att uppmuntra, styra och skapa nya hygienvanor utgående från samtida renlighets- och hälsonormer. Michel Foucaults teorier om makt har använts i viss mån för att förstå det offentliga roll i badhusens tillkomst, men främst har badhusen ur ett mer allmänt perspektiv granskats som verktyg för social kontroll (Crook 2006, 22; Renner 2008, 504–505; Petri 2015, 41–42). Tillämpat på de finländska urbana badhusens exteriörer kan en granskning ur ett maktperspektiv visa vilka eventuella politiska, sociala eller kulturella ideologier som uttrycks och skapas beroende på val av arkitekturstil, material och uppförande (Saarikangas 2002, 31–32; Foucault 2020, 349, 356–357 & 361–364). I detta fall kan det handla om att granska hur renlighetsideologin kan kopplas samman med makt och hur detta tar sig uttryck i badhusens arkitektur.

Bakgrunden till idéer om hygien och hälsa brukar spåras till 1830-talets England och den franska hygienrörelsen i början av 1800-talet. Det var koleraepidemier som riktade uppmärksamhet mot påvra levnadsförhållanden och dödlighet. Urbanisering och industrialisering brukar också sammankopplas med renlighetsarbete under 1800-talet (Harjula 2007, 16–17; Nygård 2004, 53–55 & 58; Park 2018, 9–11; Porter 1999, 54–55). Hälspolitikens födelse har i sin tur vanligtvis kopplats samman med uppkomsten av den moderna staten och uppfattningen om att hälsa både var en medborgerlig rättighet och skyldighet. När befolkningen ses som en samhällsresurs blir det statens plikt att främja medborgarnas hälsa och medborgarnas plikt att upprätthålla sin egen hälsa. Hälsa var på så vis inte en privat angelägenhet utan en samhällelig. Hur hälspolitikerna tagit sig uttryck beror i sin tur på vilka utmaningar och strävanden som funnits i samhället (Harjula 2007, 9–11; Harjula 2015, 36–37; Helén & Jauho 2003, 14–15 & 18; Porter 1999, 57–58). Harjula beskriver det som en växelverkan mellan vetenskaplig kunskap om hälsa, värderingar och ideologier samt hur samhället

är strukturerat och hur människors vardag ser ut (Harjula 2007, 10).

I det finländska samhället var hygien och renlighet brännande teman särskilt under perioden 1870-talet till 1920-talet. Utgående från aktuella diskussionsämnen kan tidsperioden delas in i tre skeden. Tidslinjen som skapas grundar sig på tidigare finländsk hygien- och hälsoforskning samt vad som skrevs om badhus, badande och hygien i samtida hälsoskrifter. Perioden som undersöks är relativt kort och hygien- och renlighetsarbetet som pågick är inte en raksträcka där ett skede byts ut mot ett annat. Det är ändå möjligt att urskilja hur renlighetsdiskussionen utvecklades i takt med att behov, förväntningar och förutsättningar förändrades.

Det första av de tre undersökta skedena kan man påstå fick sin början redan innan 1870-talet. Hälsoarbete hade tagit sig uttryck i sundhetspoliskommittén, polisordningar och byggnadsstadgor som övervakade och reglerade renhållning, stadsplanering och byggande (Nygård 2004, 61, 83–86 & 114–116). År 1879 fick Finland en ny hälsovårdsstadga och enligt den måste varje stad ha en hälsovårdsnämnd vars uppgift var att övervaka renlighets- och hälsoförhållanden. Det blev med andra ord kommunernas och städernas ansvar att upprätthålla hälsosamma livsmiljöer (Harjula 2007, 29; *Hälsovårdsstadga för Finland* 1879). Den nya hälsovårdsstadgan kan enligt Harjula betraktas som en nystart för hygienarbetet (Harjula 2007, 17).

Gällande renhållning och hygien var det fokus på hur stadsmiljöerna skulle ordnas och upprätthållas på ett hälsosamt och rent sätt. Städerna växte i snabb takt och den ökade migrationen ledde till trångboddhet och dåliga bostadsförhållanden, vilket i sin tur ansågs orsaka smittspridning och epidemier (Harjula 2007, 30). Stor del av renhållningsarbetet som gjordes under slutet av 1800-talet var direkt präglat av erfarenheter från bland annat koleraepidemier och andra sjukdomar (Nygård 2004, 214–217). Utöver det fick man nya kunskaper om sjukdomsspridning, och miasma-teorin började så småningom ge vika för bakteriologin (Saarikangas 2002, 52; Nygård 2004, 68–70).

Konkret var det städning av gårdar och gator, samt det mesta som rörde kropp och miljö som avhandlades. Det vill säga, luft, vatten, mat och avföring och hur dessa skulle hanteras för att

säkerställa hälsosamma levnadsmiljöer. Vatten var en särskilt viktig fråga, som också ägnades uppmärksamhet i den nya hälsovårdsstadgan. Det handlade i huvudsak om att säkra tillgången till rent vatten, samt om hur vattenledningar och avloppsnätverk skulle utvecklas (Harjula 2007, 30–31; Katko 1996, 40–46). Utvecklingen av vattenledningar förbättrade inte bara kvaliteten utan gjorde också att det fanns tillgång till större mängder vatten, vilket skulle komma att underlätta badande och omhändertagande av den personliga hygien (Åström 1956, 196).

Befolkningens personliga hygien var ändå inte i huvudfokus i den inledande fasen av hälsoarbetet, utan det handlade snarast om hygien i omgivningen. Badhus nämns endast knapphändigt i dokument från denna tid och var därför relativt osynliga i det hälsopolitiska arbetet och i samtida hygiendiskussioner. I byggnadsordningar nämns de främst i samband med brandsäkerhet, till exempel att badhus i städers centrum bör vara av sten och att de i trä således endast får byggas utanför städerna (se t.ex. *Fredrikshamns Tidning* 10.7.1886). I ett förslag till hälsovårdsförordningen 1875 fanns det en skild paragraf för badhus där behovet av badhus för ”den fattiga befolkningen” lyfts fram (Hjelt 1875, 120). Men i den slutliga hälsovårdsstadgan hade badhusen och detaljer angående den personliga hälsan och hygien exkluderats (Nygård 2004, 168–170; *Hälsovårdsstadga för Finland* 1879). Hur den privata hygien upprätthölls verkar med andra ord ha varit var och ens egen angelägenhet och ansvar och inte något som det togs beslut om på kommunal eller statlig nivå. I stället var det fokus på att reglera och övervaka miljöer och byggnader.

Början på det andra skedet i hygienutvecklingen går att placera till 1890-talet och de första två årtiondena efter sekelskiftet. Bland annat Kirsi Saarikangas har lyft fram att sociala förhållanden, moral och hälsa alltmer kopplades samman omkring sekelskiftet 1900 och en socialhygienisk diskussion tog form. Inom denna diskussion rådde uppfattningar om att dålig hälsa, dåligt leverne och dålig moral var en konsekvens av ett liv i fattigdom och bristfälliga levnadsförhållanden. Förbättrade bostadsförhållanden och löner för arbetarklassen blev därför viktiga frågor för att främja hälsa, hygien, moral och samhällsutveckling. Rent konkret innebar det att utrymme, ljus, luft och renlighet blev viktiga ledord i det

socialhygieniska arbetet (Harjula 2007, 35–38; Harjula 2015, 55–56; Jauho 2007, 90; Saarikangas 2002, 49–50).

I lokala hälsovårdsordningar hittas i ett par fall information om kommunala urbana badhus under denna tidsperiod (se t.ex. Manner 1912, 67–71). Vanligast var det att privata aktörer uppförde badhusen och då kom badhusen nödvändigtvis inte upp till närmare diskussion bland städernas beslutsfattare. Övervakning av hygienin inom bland annat livsmedelshandling och avfallshandling hade förekommit redan tidigare och i viss mån övervakades också badhus, både mindre och större, i polisordningar och hälsovårdsordningar under hela perioden. Det fanns exempelvis beslut om öppethållningstider, övervakning i badhuset, badtider, renlighet och hur badhusen skulle hantera ”afledandet af flytande orenlighet” (se t.ex. *Hälsovårdsordning för Tammerfors stad* 1890; *Polisordning för Helsingfors stad* 1908; *Polisordning för Åbo* 1908).

Det preventiva hälsoarbetet blev alltmer etablerat under det andra skedet, och en viktig del ansågs vara att utbilda befolkningen i hälsa och hygien. Undervisningen spreds bland annat genom tidskrifter utgivna av läkarsällskap, varav de två största var *Terveydenhoitolehti* (1889) och *Tidskrift för hälsovård* (1891). Undervisningen i hälsa och hygien hade som syfte att vägleda människor in på rätt livslinje, det vill säga att undvika smuts och oreda och att upprätthålla renlighet och ordning. Hälso- och hygienpedagogiken riktade sig vanligen till arbetarbefolkningen och gällde livets alla beståndsdelar, såsom städning, klädvård, kost, vård av barn och den personliga hygienin. Varje livsval skulle främja hälsan och det sågs som en plikt mot nationen att upprätthålla den (Halmesvirta 1996, 137; Harjula 2007, 27–28; Harjula 2015, 41 & 46; Helén & Jauho 2003, 14 & 22).

I *Tidskrift för hälsovård* hittas under 1890-talet ett tjugotal texter som rör badande och i *Terveydenhoitolehti* publicerade ett hundratal artiklar om det samma mellan 1889 och 1899. Efter sekelskiftet och fram till 1920 publicerades det i majoriteten av tidskrifternas nummer någon text som rör bad eller badande.² Tidskrifterna publicerade utöver egna texter också texter ur hälsotidskrifter utomlands. Teman som behandlas rörande den personliga hygienin

2 Sökorden *bad** och *kylpy** har använts vid respektive sökning i Nationalbibliotekets digitala samlingar. *Tidskrift för hälsovård* upphörde år 1918.

var bland annat hudens vård, hur man ska bada och badandets helande verkan. Texter som rör allmänna badhus är främst redogörelser över forna tiders badande och beskrivningar för hur man badar i andra länder, exempelvis Tyskland, England och New York omnämns (se t.ex. *Tidskrift för hälsovård* 1.4.1901; *Tidskrift för hälsovård* 1.9.1902). I ett par texter diskuteras också de finländska allmänna badhusen och de beskrivs både som viktiga platser för att förhindra sjukdomsepidemier och som platser där sjukdomar lätt kan spridas. Flertalet gånger lyfts det också fram att det behöver finnas badhus för arbetare och mindre bemedlade (se t.ex. *Tidskrift för hälsovård* 15.2.1891; *Tidskrift för hälsovård* 1.3.1912; *Suomen terveydenhoito-lehti* 1.1.1893). I *Terveydenhoito-lehti* behandlas bastubadandet också ingående, bland annat finns rekommendationer för både byggande och användning (se t.ex. *Suomen Terveydenhoito-lehti* 1.8.1901; *Suomen Terveydenhoito-lehti* 1.11.1910).

Det publicerades också skrifter och pamfletter som behandlar den personliga hygien och renlighet under denna tid. Bland annat Harjula skriver att utöver läkare hade icke-statliga organisationer och föreningar, särskilt kvinnoorganisationer, en viktig roll i hygienutbildningen av befolkningen (Harjula 2007, 28–29; Helén & Jauho 2003, 21). Att just kvinnoorganisationerna involverades i hälsoarbetet hade en klar koppling till samtidens uppfattningar om kvinnans roll i hemmet. Exempelvis Turo-Kimmo Lehtonen menar att det i hälsoskrifter omkring sekelskiftet 1900 tydligt kommer fram att en familjs personliga hygien var kvinnornas och husmödrarnas ansvar (Lehtonen 1995, 85–92). Detta hänger igen samman med att den personliga hygien sågs som en angelägenhet som skulle tas hand om i hemmet, och texter både i tidskrifter och mindre publikationer fokuserade vanligen på hur man skulle sköta hygien inom hemmets väggar.

Det tredje skedet i hygienutvecklingen är möjligt att urskilja omkring 1920. Det offentliga intresset för badande och den personliga hygien avtar under denna tid. Finlands självständighet och det därpå följande inbördeskriget år 1918 ledde till en splittring i landet mellan de borgerliga vita och de röda socialisterna. Harjula skriver att organisationerna och tidskrifternas roll i hälsofrämjandet minskade eller helt förlorade sin betydelse. I stället blev det den statliga hälsopolitiken som skulle leda hälsofrämjandet.

Kansanterveys, eller folkhälsan, blev statens ansvar och målgruppen var hela folket, inte specifika samhällsklasser (Harjula 2021, 197–199). Det socialhygieniska perspektivet var således inte längre lika aktuellt, utan i stället förflyttades fokus alltmer till idéer om degeneration och rashygien (Halmesvirta 1996, 156; Harjula 2007, 8; Helén & Jauho 2003, 17 & 22; Henttonen 2009, 59–61).³ Det var också under denna tid som organisationer med ansvar för hälsa som exempelvis Samfundet Folkhälsan i svenska Finland etablerade sig. Folkhälsan grundades år 1921, och dess föregångare Florinska kommissionen med fokus på socialhygien, hälsoforskning och eugenik hade bildats redan 1911 (Dahlberg 2021, 20 & 41).

Sammanfattningsvis var de urbana badhusen under hela tidsperioden relativt osynliga i både officiella dokument och i hälso- och hygiendiskussioner i samtida skrifter. Kommunal badhus förekom i vissa fall i lokala hälsovårdsordningar och övervakning av badhus beskrevs i polisordningar. I hälsoskrifter uppmärksammades badande och den personliga hygien, samt behovet av allmänna badhus för arbetarklassen och mindre bemedlade. Hygienundervisningen var främst riktad till arbetarklassen och mindre bemedlade vilket motiverar varför diskussionen om mer anspråkslösa badhus var mer framträdande. Samtidigt riktades de urbana badhusen till olika samhällsklasser och faller på så vis inte helt utanför diskussionen. Den ojämna uppmärksamheten på specifikt urbana badhus berodde troligtvis på att det inte fanns några politiska beslut om badhusens vara eller icke vara eller deras beskaffenhet, samt att det i många fall var privata aktörer som tog initiativ till badhusen.

De urbana badhusen går med andra ord inte att urskilja som en egen kategori i den samtida hygiendiskussionen. De skiljde sig ändå från de mer anspråkslösa badstugorna där bastubad var den huvudsakliga badformen, och det byggdes också ett förhållandevis stort antal urbana badhus under perioden. Till näst granskas badhusens arkitektoniska utveckling utgående från tre kategorier man kan urskilja i exteriörernas tillkomst och uttryck.

3 För mera om rashygien, se Mattila 1999.

De urbana badhusen var osynliga i offentliga dokument, men för den undersökta perioden har ritningar, fotografier och texter om ett fyrtiotal hittats. Det var främst privatpersoner och badhusaktiebolag som stod för verksamheten. Badhus i kommunal regi debatterades periodvis, och en del uppfördes också. De privata aktörerna och initiativtagarna var bland annat handlare, byggmästare, jurister, guvernörer, konsuler, apotekare, bankdirektörer, borgmästare och stadsläkare. Badhusen uppfördes i totalt 23 städer främst längs med kusten, men också i några städer in i landet. Där badhus inte återfunnits är det troligt att bastubadandet var mer utbredd, och det finns exempel på större bastukomplex särskilt efter sekelskiftet 1900.

De urbana badhusen uppfördes således parallellt med både mindre och större bastubyggnader. I *Tidskrift för hälsovård* lyfts det fram av en skribent att ”själfva folket” flitigt använder ”de s.k. finska badstugorna” medan de högre samhällsklasserna badar allt för sällan (*Tidskrift för hälsovård* 1.6.1899). Martti Vuorenjuuri har beskrivit bastubadandets internationella historia och nämner i samband med den finländska bastukulturen att bastubadande i städerna inte ansågs passande för de högre samhällsklasserna (Vuorenjuuri 1967, 314). Det finns ingen hänvisning till detta påstående, men i och med att de urbana badhusens första klassavdelningar ofta var koncentrerade på karbad, kan man anta att bastubadandet i mindre badhus och bastur ansågs som opassande för högre samhällsklasser.

Det verkar också ha funnits liknande idéer i Sverige där bastubadande förlorade i popularitet under 1800-talet och karbadande blev mer populärt både bland högre samhällsklasser och allmoge (Wiell 2021, 24–26). Också i andra länder, som till exempel Tyskland, uttryckte borgerskapet ett behov av badhus, och badhus vars syfte beskrevs vara att erbjuda badmöjligheter till de lägre klasserna hade ändå främst stora badavdelningar riktade till mer välbeställda samhällsklasser (Ladd 1988, 376–380).

Det är med andra ord troligt att ett särskilt badhusbehov fanns i det finländska samhället, trots en utbredd bastukultur. De allmänna badstugorna och badhusen som fanns var inte heller

nödvändigtvis i så gott skick (Åström 1956, 198–199). Det framkommer i diskussioner i dagspressen, speciellt under 1800-talets sista två årtionden. Badhusen och badstugorna beskrivs exempelvis som förfallna nästen som var ruttna, mögliga och rättätna, och som besökare kände man sig smutsigare efter badet än innan (se t.ex. *Tammerfors Aftonblad* 31.3.1885; *Norra Posten*, 8.2.1893). Utöver det beskrevs i många fall de urbana badhusen ingående i dagspressen när de öppnade för allmänheten. Tidningsartiklar är således en av de viktigaste källorna för förståelsen av badhusens verksamhet och interiörer. Exteriörerna, som granskas närmare i denna artikel, får vi mest kunskap om från fotografier och ritningar.

Det fanns inga badhustypologier för de finländska badhusen. De finländska badhusen följde samtida stiltrender och tog också intryck från utländska förlagor, men det är inte möjligt att urskilja enhetlighet i ritningsmaterialet. Genom att granska badhusens exteriörer går det ändå att dela in de granskade badhusen i tre olika kategorier utgående från både arkitektoniskt uttryck och tid. Den första kategorin av badhusexteriörer är badhus med stor variation i det arkitektoniska uttrycket. Totalt återfinns 17 badhus i denna kategori. De uppfördes eller startade sin verksamhet mellan åren 1874 och 1899. För en del badhus saknas både ritningar och fotografier, ett par uppfördes i redan existerande byggnader och ett par uppfördes i bostadshus, vilket gör att det finns totalt åtta fasader att utgå ifrån vid granskningen.

Badhusen i denna kategori påminde bland annat om samtida bostadsarkitektur, som exempelvis Schataloffs badhus i Viborg från 1874, och mindre offentliga byggnader som folkskolor, som exempelvis badhuset på Slottsholmen i Uleåborg från 1884 (bild 1). De uppfördes både i trä och sten och bestod vanligen av en eller ett par våningar. Många var helt enskilda byggnader, men det finns också exempel på badhus i gårdsbyggnader i större bostadskomplex, främst i Helsingfors, till exempel badhuset på Vladimirsgatan från år 1886. Stilmässigt kan arkitekturen främst sägas representera nyrenässans och nyklassicism. Vid den här perioden varierade också badhusens placering i städerna stort. De fanns både i städernas utkanter, i centrala bostadsområden och i städernas centrum.

Bild 1. Badhus på Slottsholmen i Uleåborg. Källa: Fotograf okänd, *Badhus på Slottsholmen*, Pohjois-Pohjanmaan museo.

Hur är det möjligt att förstå denna kategori av badhus? Sett till stil var nyrenässans en populär arkitekturstil under 1800-talets senare decennier. Detta gällde inte bara i finländska städer utan influenserna kom från europeiska storstäder. Nyrenässans användes både för affärsbyggnader och finare stadsbostäder, men också för offentliga byggnader som stadshus och skolor. Att urbana badhus i slutet av 1800-talet uppfördes i denna stil kan med andra ord ses som ett sätt att anamma den samtida stiltrenden inom offentligt byggande och således som ett sätt för att betona badhusens publika funktion. Ett exempel på en byggnad i nyrenässans är *Centralbadinrättningen* eller *Bad Central* (bild 2) i Borgå från år 1899 som ritades av Viktor Sucksdorff (1866–1952). Badhusinnehavaren var byggmästaren G. A. Lindholm. Både enligt byggnadens ritningar och i en beskrivning i *Borgåbladet* är det möjligt att fastställa att det var ett stenhus i två våningar vid Parkgatan i Borgå. Badhuset beskrivs som ”prydligt” och enligt ritningen fanns det också inslag av jugend i fönsteromfattningarna, utöver de för nyrenässansen typiska regelbundna indelningen av fönsteraxlar, fasadens panel samt T-fönster. Huvudingången fanns i huvudfasadens mitt och ovanför spegeldörren fanns texten ”Badstuga”. Ritningen och beskrivningen av badhuset i tidningstexten skiljer sig åt något. På ritningen finns en första klassens damavdelning på första våningen och herravdelning på andra våningen. I texten, som beskriver ett besök i det uppförda badhuset, står det i

sin tur att folkets badstuga fanns på första våningen och baden för ståndspersoner på andra våningen, vilket var en vanlig uppdelning i badhus från hela den undersökta tidsperioden. Badet på andra våningen bestod av badkar, ångskåp och duschinrättningar samt två ”finska badstugor”. Det var också möjligt att beställa bland annat tallbarrsbad, kolsyrebad och gyttjebad samt använda ett elektriskt ljusskåp. De två våningarnas badutbud skilde sig med andra ord från varandra och avspeglar tidens syn på hur badande och hygien tog sig olika uttryck beroende på samhällsklass. Hygienutbildning av befolkningen var av stor vikt under denna tidsperiod och i badhusets vestibul fanns en undervisande aspekt i och med att det utöver ”ansläende väggmålningar” fanns en inskription med texten ”Bad är hälsa!” (*Borgåbladet* 2.12.1899; *Borgåbladet* 18.6.1902; *Borgåbladet* 28.7.1906).

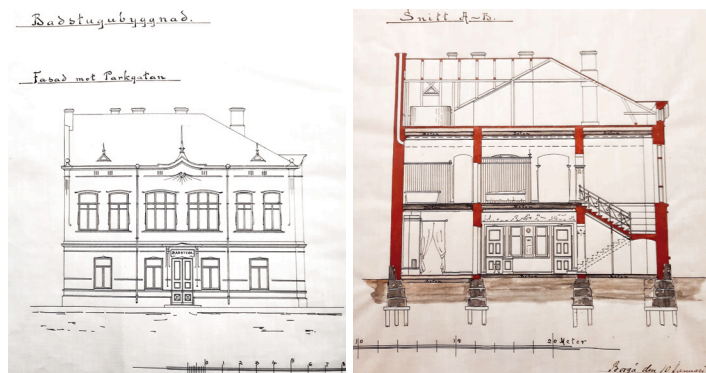

Bild 2. Bad Central i Borgå. Källa: Victor Sucksdorff, *Detaljer av ritning för Bad Central i Borgå*, 1899, Borgå stads byggnadstillsyn, lovarkivet.

Ett exempel som visar på variationen i badhusplaneringen under slutet av 1800-talet är en badhusritning i nyklassicistisk stil från år 1882 i Viborg (bild 3). Arkitekten var Fredrik August Odenwall (1843–1890) som var stadsarkitekt i Viborg och ägaren till badhuset var handlaren W. Schataloff. Intresset för nyklassicismen avtog under 1800-talets sista årtionden, men återfanns ännu i byggnader vid brytningsskedet med nyrenässansstilen i slutet av 1800-talet. Informationen om detta badhus är knapphändig, men på planritningen är det möjligt att urskilja ett stort antal privata badrum med badkar och ångskåp eller dusch. Det fanns också två större

bastuutrymmen som var helt skilda från karbadsavdelningen med en skild ingång. I exteriören är det inget som avslöjar att det är ett badhus, men av de två huvudingångarna till badhuset var den ena avsedd för damer och den andra för herrar. Badhusets exteriör är således ett exempel på hur varierande badhusarkitekturen var under denna tid.

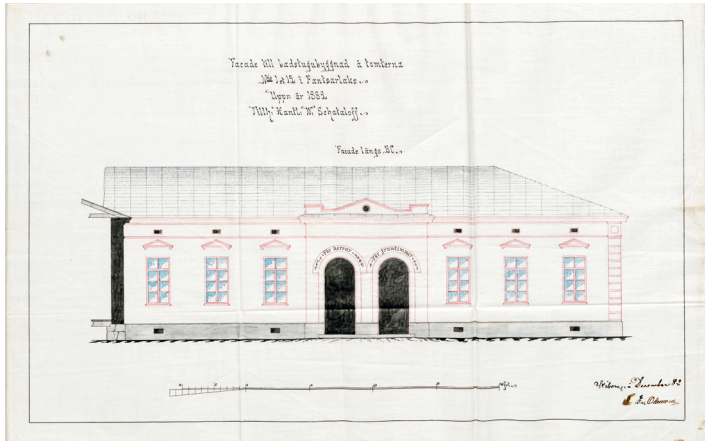

Bild 3. Badhus i Viborg. Källa: Fredrik August Odenwall, *Ritning för badstugubyggnad i Viborg*, 1882, Riksarkivet.

Utöver inspirationen från nyrenässans, samt nyklassicism, kan influenser från folkskolearkitektur ses som ett sätt att visuellt anknyta byggnaden till offentliga byggnader. Ett exempel på ett badhus som påminner om folkskolearkitektur är badhuset på Slottsholmen i Uleåborg som öppnade för allmänheten 1884 (bild 1). Ritningen för badhuset är signerade Nils Jakobsson och ägaren var först en badhusdirektion och därefter ett badhusaktiebolag. Jakobssons badhusbyggnad i trä var ursprungligen vitmålad med mörka detaljer och senare röd med vita detaljer. Den höga skorstenen som påminner om en industriskorsten visar på det stora uppvärmningsbehovet som fanns i ett badhus och det är också det enda i exteriören som avslöjar byggnadens särskilda funktion. I badhuset fanns det nio privata badrum med badkar, britsar, duschar, ångskåp och två bassänger. Badhuset hade en avdelning för kvinnor och en för män. På planritningen finns listat

ett omklädningsrum för folkbadet, men det är oklart var det var placerat och också var själva folkbadstugan fanns.

Som exemplen ur materialet visar hade badhusen under 1800-talets senare del varierande utformning och det fanns ingen gemensam arkitektonisk linje som följdes. Det faktum att byggnaderna följde samtida stiltrender som nyrenässans och att de uppfördes i liknande utformning som enklare offentliga byggnader pekar på att syftet var att markera att det handlade om byggnader för allmänheten. Arkitekturen kan således ses som ett verktyg för att både visualisera och forma samtida sociala och kulturella syften och betydelser (Saarikangas 2002, 31–32; Foucault 2020, 349 & 361–364), i detta fall koppla samman det offentliga badandet med offentlig arkitekturstil. Badhus uppfördes också i redan existerande byggnader, vilket förstärker bilden av att det inte fanns en gemensam modell för badhusens utformning, vilket också samstämmer med att de inte heller hanterades i officiella dokument. Badhus som uppfördes i centrala delar av städerna på bostadshusens innergårdar visar ändå att badhusen, på liknande sätt som gårdsbastur, var en del av det vardagliga livet. Officiella beslut om den personliga hygienens saknas ändå, trots att Harjula lyfter fram att befolkningens hälsa och i förlängningen också god hygien alltmer började ses som en samhälls angelägenhet (se t.ex. Harjula 2007, 18; Harjula 2015, 36–37).

Försök till skapande av en särskild badhusarkitektur

Den andra kategorin är badhus där det är möjligt att urskilja en större enhetlighet i ritningsmaterialet, trots att ingen tydlig från offentligt håll skapad badhustypologi utstakats. Badhusen var fem till antalet och uppfördes mellan åren 1896 och 1914. Tidsmässigt är fokus på tiden efter sekelskiftet, men ett av badhusen uppfördes också före en del av badhusen i kategori ett. Det är ett konkret exempel på att under den förhållandevis korta undersökta tidsperioden kan utvecklingslinjen ta sig olika uttryck beroende på plats, influenser och involverade personer. Antalet badhus i kategorin är relativt få, men sett till badhusens arkitektur samt till Finlands storlek och befolkningens mängd är det ändå relevant att lyfta fram

dessa badhus som en skild kategori. De fem badhusen är inte exakt likadana i sitt arkitektoniska uttryck, men det finns gemensamma drag som gör det möjligt att tolka uppförandena som ett intresse för att skapa en skild arkitektonisk badhustypologi också i Finland.

Badhusarkitekturen i denna kategori uppfördes i huvudsak i jugendstil, och råa tegelfasader var det dominerande visuella uttrycket. Badhusen var generellt större än tidigare, hade flera våningar och fick en mer central och synlig placering i städerna. För badhusens ritningar stod också etablerade arkitekter eller arkitektfirmor som omnämns ha studerat badhus i utlandet. Spår av internationella influenser, så som val av stil, materialanvändning och fönsterutformning, hittas således i denna kategori. Bastutraditionen verkar också i viss mån anammat denna stil. En stor bastubyggnad med skilda avdelningar för olika samhällsklasser som var i planerad i Viborg år 1905 av Frithiof Salenius hade nämligen liknande arkitektoniskt uttryck.

Av de fem badhusen i denna kategori hade fyra tegelfasader. Tegel var ett typiskt material för exempelvis saluhallar, industri- och servicebyggnader. Tegelfasader var också vanligt för badhus i utlandet, till exempel i Tyskland fanns flertalet, som förvisso var större i storlek, men med liknande uttryck. Det tidigaste exemplet i denna kategori är badhuset i Tammerfors. Ritningen är från 1896 och är gjord av Elia Heikel (1852–1919) (bild 4). Elia Heikel hade stått för ritningar för flertalet badhusbyggnader i Helsingfors och han omnämns också ha hämtat kunskap om badhusarkitektur i andra länder (se t.ex. *Hufvudstadsbladet* 20.12.1896; *Helsingfors Aftonblad* 23.11.1894). Det var stadsfastighetsbolaget i Tammerfors som tagit initiativ till badhuset och som bildade ett aktiebolag för verksamheten. Tvåvåningsbyggnaden i Tammerfors hade tegelfasad och ett sadeltak i plåt. Byggnadens mittparti kröntes av fem tinnar och en frontespis. Badhuset var den enda byggnaden i färgat tegel i området. Badhuset hade således inte ett anonymt uttryck utan stod i kontrast till omgivningen. Tegelfasaden hade dekorativa inslag med olikfärgade tegel som bildade mönster i fasaden och på fasaden fanns skyltning för badhuset. De välvda fönstren hade dekorativa spröjsar, och i tidningstexten står det att fönstren var gjorda av glastegel och att gardiner således inte behövdes (*Hufvudstadsbladet* 20.12.1896; *Tampereen Sanomat* 9.11.1897).

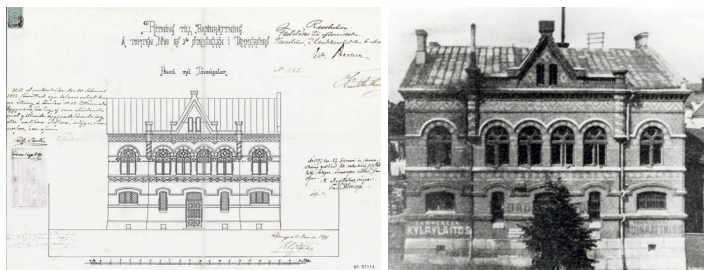

Bild 4. Badhus i Tammerfors. Källa: Elia Heikel, *Ritning till badinrättning*, 1896, Tammerfors stad, Magistratens arkiv; Fotograf okänd, *Tammerfors badinrättning*, ca 1908, Vapriikki bildarkiv.

Ett stort antal fönster som också var förhållandevis stora var vanligt för badhus i utlandet. I alla exemplen i denna badhuskategori följer fönstrens utformning internationella förlagors exempel. Renner har tolkat behovet av ljus utgående från att besök i badhusen inte bara skulle göra besökaren fysiskt ren utan även moraliskt eller själsligt, vilket rikligt med ljusinsläpp kunde främja (Renner 2008, 516). Ljus och luft var viktiga komponenter i hälso- och hygienarbetet också i Finland. Harjula har citerat läkaren Akseli Forsman (1869–1943) som kopplar samman ljus med renhet (Harjula 2007, 33). Också Saarikangas har lyft fram hur hygien och renlighet sammankopplats med bland annat ljusa och luftiga bostäder samt hur bostäder ansågs kunna ha både en läkande och moralisk effekt (Saarikangas 2002, 48–71).

Ett badhus med stora fönster var Bad Urho som öppnade sina dörrar år 1913 i Helsingfors. Ägarinnan var Ida Peltonen och badhuset i tre våningar var ritat av byggmästare Vilho Lekman (1872–1924) som utöver expertis inom badhusbyggande också omnämns studerat badhus i utlandet (*Hufvudstadsbladet* 23.4.1913). Badhuset var en ungdombyggnad med rappad fasad. Fasaden mot gatan var försedd med två stora välvda fönster. Fönster med rundbågar och segmentbågar var vanliga i badhus i utlandet (Renner 2006, 513 & 516; Collins 2020, 64). Både badhus i nyklassicistisk stil och jugendstil anammade vanligen detta uttryck och återfinns också i de finländska badhusen. Utöver de stora fönstren var badhuset Urho också placerat på en ”öppen plats med belysning från alla sidor” (*Hufvudstadsbladet* 23.4.1913), vilket också kan tolkas som

ett uttryck för att ljus och öppenhet sågs höra samman med renhet och god hälsa.

Kunnallissauna (övers. kommunala bastun) i Tavastehus från år 1912 var planerad att likt Bad Urho ha en putsad yta, men lämnades slutligen med tegelfasad (bild 5). Badhusets verksamhet drevs av ett aktiebolag där staden var delägare, och var således ett av de kommunalt uppförda badhusen. Beskrivning och planritning för badhuset återfinns därför också i den lokala hälsovårdsordningen. I planeringsskedet letades det efter badhusinspiration i bland annat Helsingfors och Åbo, men inga tillfredsställande modeller hittades. De badhus som fanns där uppfattades antingen ha för stort fokus på karbadandet eller också var det bara mindre bastubyggnader. I Tavastehus ville man ha både en ordentlig karbadsavdelning och bastuavdelning. Badhuset fick slutligen tre olika avdelningar. Till den dyraste avdelningen som var karbadsavdelningen på andra våningen gick man in genom byggnadens huvudingång. De två billigare avdelningarna fanns på första våningen och de nådde man genom en sidoingång och en ingång från innergården (*Laatokka* 19.11.1912; *Manner* 1912, 67–71).

Badhuset i Tavastehus var ritat av Birger Brunila (1882–1979). Brunila reste likt de flesta arkitekter under denna tid utomlands för att hämta inspiration till arkitekturprojekt i hemlandet. Från ritningarna framgår att det handlade om en jugendbyggnad och med den putsade fasaden påminde den om en modern förortsvilla, som vid tiden uppfördes både i Finland och utomlands. Den förverkligade byggnaden med rå tegelfasad ger dock snarast ett intryck av fabriks- och institutionsarkitektur. Inspiration till tegelbyggnader hittade finländska arkitekter på denna tid under resor exempelvis till Danmark. Brunila själv skrev texten ”Intryck av dansk arkitektur” i vilken bland annat tegelarkitekturen hyllas (*Arkitekten* 1.9.1909).

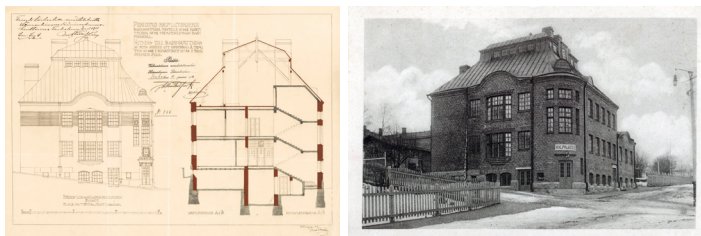

Bild 5. Badhus i Tavastehus. Källa: Birger Brunila, *Ritning till badinrättning*, 1910, Riksarkivet; Enok Rytkönen, *Kommunala badstugan*, ca 1912, Lydia-verkkopalvelu <https://lydia.hameenlinna.fi/>, Hämeenlinnan kaupunginkirjasto.

I början av 1900-talet planerades en badinrättning för året runt bruk i Ekenäs och 1903 förverkligades idén (bild 6). Arkitekten för byggnaden var Theodor Höijer (1843–1910) och konsul Frans Höijer grundade bolaget som ägde badhuset. Badhuset uppfördes som en stenbyggnad i två våningar och placerades på en öppen plats nere vid vattnet. Badhuset hade röda tegelväggar, sandstenfärgade detaljer och huvudentrén fanns i huvudfasadens mitt. Mittpartiet kröntes av ett fönster med en stuckatur och under fönstret fanns texten 'Ekenäs badinrättning' hugget i sten. Stilistiskt har byggnaden barocka drag. I en byggnadsdokumentation har badhuset beskrivits vara i nordtysk nyrenässans och huvudfasadens tvärgavel beskrivs påminna om den danska "vaelske gavle" (*Inventeringsblankett för byggnad*, Ekenäs stad). Tegelfasaderna i sin tur återspeglar fasaderna i bruks- och industribyggnader, och badhuset ger ett intryck av en institutionsbyggnad. Det finns med andra ord inte längre några paralleller till bostadshus eller enkel trähusarkitektur i badhusen i kategori två. Arkitekt Höijer ritade, utöver sin rikliga byggnadsproduktion i Helsingfors, också bland annat industribyggnader runt om i Finland.

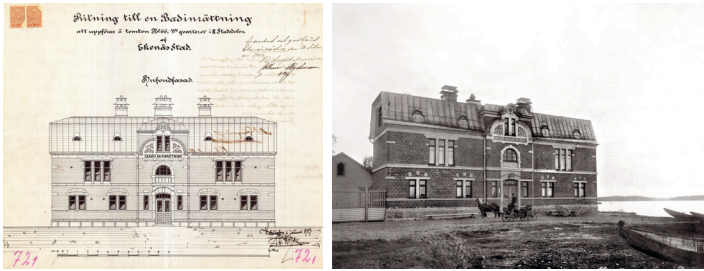

Bild 6. Badhus i Ekenäs. Källa: Theodor Höijer, *Ritning till en Badinrättning*, 1903, Raseborgs byggnadstillsyn; Atelier Minerva, *Ekenäs badinrättning*, ca 1911, Västra Nylands museum.

Det sista badhuset i kategorin uppfördes i Lovisa år 1914 (bild 7). I staden fanns från tidigare en kuranstalt, men den var öppen bara på somrarna och kunde inte tillgodose Lovisabornas vardagliga badbehov. Arkitekt var Einar Flinckenberg (1884–1933), byggmästare O. Kiljander och för badhusverksamheten stod änkefrun Lina Gössling. Badhuset placerades vid Saltbodtorget som var ett av stadens två torg och platsen var både central och lättillgänglig (*Östra Nyland* 1.7.1914). Badhuset hade en rå tegelfasad, och i sitt uttryck ser vi igen ett exempel på intryck från en mindre offentlig byggnad som en folkskola.

Bild 7. Badhus i Lovisa. Källa: Einar Flinckenberg, *Detalj av ritning till badinrättning*, 1914, Lovisa stads museum; Fotograf okänd, *Nya badinrättningen vid Saltbodtorget*, Lovisa stads museum.

Badhusen i den andra kategorin skiljer sig markant från den första kategorin. Det är möjligt att urskilja influenser från utlandet i användningen av tegel och fönstrens utformning och mängd. Badhusen var större och placerade på centrala och synliga platser i städerna, och de kan därför betraktas som byggnader som tillmätts samhällelig betydelse, inte något nödvändigt ont som

skulle döljas i stadens utkant. Det var etablerade arkitekter som gjorde ritningarna och det förefaller således som om viss expertis ansågs vara viktig vid planeringen och uppförandet. Arkitekternas kunskaper om badhus i utlandet lyftes också fram i samtida dagspress. Sammanfattningsvis är det nu möjligt att uppfatta badhuset som en institution med särskild arkitektur som gör det möjligt att känna igen byggnaden och dess funktion, vilket vidare kan kopplas samman med att makt och ideologi kan uttryckas genom arkitektur (Saarikangas 2002, 31–32; Foucault 2020, 349, 361–364). Arkitekturen avspeglar således en renlighetsideologi där badande och institution förts samman under en tid när hälso- och hygiendiskussionen var som livligast i samhället.

Att vara ren blir en självklarhet. Badhusens fram till 1930

Den tredje kategorin är badhus som uppfördes mellan 1900 och 1928, och är totalt 17 till antalet. En del av badhusen uppfördes således samtidigt som badhusen i kategori två, men som vi kommer att se skiljde de sig åt både i arkitektur och funktion. Åtta av badhusen i denna kategori uppfördes i bostads- och affärshus eller i byggnader med annan verksamhet och resterande nio i enskilda byggnader. Badhusen i enskilda byggnader påminner om badhusen i den första kategorin i och med att flertalet är förhållandevis små och tar intryck av samtida stiltrender. Majoriteten av badhusen uppfördes innan 1920, och därefter minskade förverkligandet av badhus. Bastubyggnader i större tappning fortsatte att uppföras också efter 1920-talet. Ännu på 1952 uppfördes en allmän bastu på två våningar i ett femvåningshus i Vasa.

Stilmässigt syns jugendstilens genomslag i majoriteten av badhusen under 1900-talets två första decennier. Det gäller både enskilda badhus, badhus i bostads- och affärshus och de badhus som uppfördes i byggnader med verksamheter som elverk och hotell, och där badhusen på så vis inte direkt styrts exteriören. Badhus i bostads- och affärshus hade uppförts i Helsingfors redan under 1800-talets sena decennier, bland annat Bad Central ritat av Elia Heikel från år 1892 i byggnaden Central. Men i övrigt var liknande badhus koncentrerade till tiden efter sekelskiftet. Ett exempel är

Thermae badinrättning i Åbo i jugendbyggnaden Prima från år 1904 ritad av Frithiof Strandell (1865–1925). För badhusverksamheten bildades ett aktiebolag och apotekaren Wilhelm Willberg var byggnadens ägare. Strandell ritade också ett enskilt badhus med jugendexteriör i Nådendal från år 1906 (bild 8). Badhuset hade förutom bastubad ångskåpsbehandlingar, duschar och karbad. Det var apotekaren Christian August Åkerman som tog initiativ till badhuset genom att donera 20 000 mark till staden för uppförandet (*Utdrag ur protokoll 1905, Nådendal*). I exteriören ser man vågformade dekorationer som kan ses som uttryck både för vatten och renlighet.

Bild 8. Badhus i Nådendal. Källa: O. W. Sorthan, *Stadens badhus på Strandgatan*, Nådendals museum.

Under de sista åren av den undersökta perioden finns inte längre några jämförbara linjer i utvecklingen. Det uppfördes ett antal mindre enskilda badhus främst i 1920-tals klassicism och de större badhus som uppfördes under 1920-talet verkar främst ha varit uttryck för mer säregna behov och ambitioner. Ett exempel är Åbo badinrättning som fanns i byggnaden Atrium från 1926–1927 och som var ritad i 1920-tals klassicism av Erik Bryggman (1891–1955). Bryggman hade hämtat inspiration från romerska bad och badhuset verkar ha varit ensamt i sitt slag. Ett annat exempel är att Jakobstad fick ett nytt badhus i det nya elektricitetsverket från år

1926 ritat av Runar Eklund (1882–1933). Badhustraditionen verkar ha varit stark i Jakobstad, och badhusets folkbadsavdelning fanns kvar ännu på 2000-talet.

Badhus i kommunal regi hade uppförts i viss mån under hela perioden, men i huvudsak var det privatpersoner och aktiebolag som stod för verksamheten. Diskussioner om kommunala badhus, speciellt för mindre bemedlade, hade också förekommit bland annat i hälsotidskrifterna, och på 1920-talet hittas också diskussioner om kommunens ansvar att grunda badhus. Både beslutsfattare i kommunerna och privatpersoner i dagspressen diskuterade det offentliga ansvaret för att grunda badhus. Men i de flesta fall förverkligades inte planer för allmänna kommunala badhus. Diskussionerna pendlade ofta mellan att badhusen behövdes eftersom alla inte hade möjlighet till bad hemma, men att badhusen var för kostsamma att uppföra och upprätthålla. Det förefaller ha funnits en vilja till att utveckla den urbana badhuskulturen, men ingen ville betala för den. I *Vasabladet* fanns planer på ett nytt kommunalt badhus, men staden ansåg att en privat aktör borde ha hand om verksamheten och staden kunde endast tänka sig att teckna aktier i ett badhusaktiebolag (*Vasabladet* 18.1.1923; *Vasabladet* 10.3.1923). Ett exempel där ett kommunalt badhus uppfördes är i Mariehamn (bild 9). Arkitekt var Torsten Montell (1873–1937) och på ritningen från år 1927 ses en fasad i nyklassicism. Badhuset är det enda i nyklassicistisk stil från denna tid och visar igen att badhusen inte hade gemensamma exteriörideal. Badhuset hade från början inplanerat en mindre bassäng, men staden som var byggherre beslöt sig för en enklare variant med bastur, badkar, duschar och elektriskt ljusskåp (*Åland* 29.9.1928).

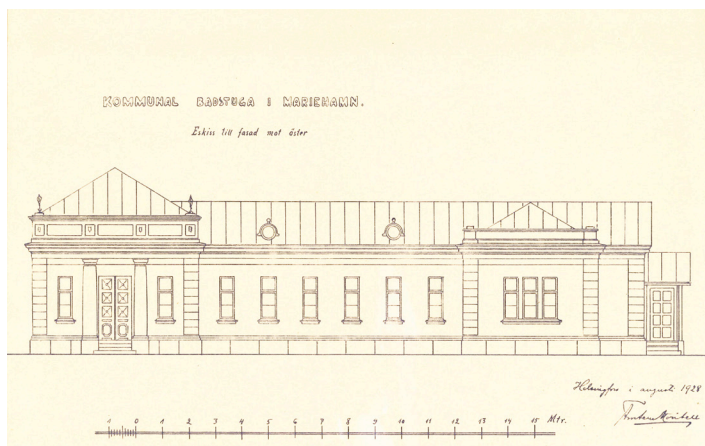

Bild 9. Badhus i Mariehamn. Källa: Torsten Montell, *Kommunal badstuga för Mariehamn*, 1927, Mariehamns stad, stadsarkitektkansliet.

Badhusen i denna kategori började med större satsningar på första klassens avdelningar i bostads- och affärshus samt uppförande av enskilda badhus som dels var små till storleken eller också erbjöd enklare badformer. Badhusen, speciellt första klassens badhus och avdelningar, verkar i flertalet fall inte ha varit lönsamma och stängde redan efter ett några år. Behovet av badhus, också kommunala sådana, diskuterades vidare under 1920-talet, men badhusprojekt stannade allt oftare på idéstadiet. Troligt är att badhusverksamheterna inte var tillräckligt lönsamma. I takt med att badrum i hemmen blev vanligare förlorade de urbana badhusen också sin betydelse. Den varierande utformningen, de korta verksamhetsperioderna och det svala intresset avspeglar att den samtida hygiendiskussionen och renlighetsideologin avtog och ändrade fokus (se t.ex. Harjula 2021, 199). Allmänna bastur och gemensamma bastur i bostadshus fortsatte dock att existera och användas och var således den badkultur som överlevde när utvecklingen av privata badutrymmen tog vid.

Badhus som uttryck för renlighetsideologi

Som materialet visar går det att se att badhusen i den första kategorin återspeglar det första skedet i den finländska hygien-diskussionen. I diskussionen var det inte fokus på den personliga hygien och gällande badhusen verkar det inte ha funnits någon gemensam idé om hur exteriörerna skulle ta sig uttryck eller något behov av att markant skilja dem från sin omgivning. I stället uppmärksammades i exempelvis hälsovårdsstadgan från 1879 renhållning i städerna samt utveckling av vattenledningar och avloppsnätverk. Förbättrad vattenförsörjning bidrog konkret till att badhus med krav på större vattenmängder blev möjliga att uppföra.

Det som ändå är möjligt att urskilja är anammande av stilar som nyrenässans och att badhusen uppfördes i liknande utformning som enklare offentliga byggnader. Det kan tolkas som sätt att låta arkitekturen stöda den verksamhet eller uttryck man eftersträvade, det vill säga offentligt badande i offentliga byggnader. Det är också möjligt att det var ett sätt att uttrycka att det inte handlade om en anspråkslös badstuga utan ett badhus av annan klass. De privata aktörerna och initiativtagarna till badhusen var vanligen personer från de övre samhällsklasserna och det är troligt att det var egna badintressen de ville förverkliga. Badhusen skilde sig nämligen från samtida bastur i och med att de dyrare avdelningar erbjöd olika typer av kurortsliknande badupplevelser. Bastubadet var förknippat med arbetarklassen och var också den badform som erbjöds i de billigare avdelningarna. Som tidigare nämnts förekom liknande idéer om att koppla ihop badform och klasstillhörighet både i Tyskland och Sverige. Ett behov av en annan badform och badupplevelse än bastubadet verkar med andra ord ha varit en av drivkrafterna redan från start.

Badhus som påminner om badhus i den första kategorin, till exempel mindre badhus i enskilda byggnader och badhus i bostadshus, uppfördes också under resterande undersökta period, vilket gör det möjligt att dra slutsatsen att trots att det inte fanns någon gemensam badhustypologi anpassades badhusen enligt lokala behov och kapaciteter. Exempelvis var badhus i bostadshus vanliga i Helsingfors, medan på mindre orter, som exempelvis i

Borgå (bild 2) och Nådendal (bild 8), uppförde badhus i enskilda byggnader. Det varierande uttrycket i de första badhusens arkitektur kan ändå ses som ett resultat av en hygiendiskussion ännu i sin linda. För tittar vi närmare på badhusen i den andra kategorin ser vi att de skiljer sig markant från badhusen under det första skedet i hygiendiskussionen.

Badhusen i kategori två uppfördes när hygiendiskussionen och hygienpedagogiken var som mest intensiv under slutet av 1800-talet och 1900-talets två första decennier. Den personliga hygien sågs som en samhälls angelägenhet i och med att god hygien var en förutsättning för hälsosamma och arbetsföra invånare. I hälsotidskrifterna lyftes det fram att den personliga hygien skulle tas om hand i hemmet, samtidigt som det också uppmärksammades att det inte var en realitet för alla. De urbana badhusen hade olika avdelningar för olika samhällsklasser vilket kan ses som ett försök till att uppfylla olika samhällsklassers badbehov. Avdelningar eller badhus för olika samhällsklasser var också den vanliga modellen utomlands, och under denna period är det möjligt att urskilja mer inspiration från utländska badhus. I hälsotidskrifterna diskuterades badande i andra länder regelbundet. För badhusen tog detta sig uttryck främst i materialvalet tegel, vilket var populärt för badhus också i utlandet. Betydelsen av rikligt med ljus och luft lyftes också fram i det samtida hygien- och hälsoarbetet. Badhus både utomlands och i Finland, i exempelvis Tammerfors (bild 4) och Bad Urho i Helsingfors, hade därför stora vanligen välvda fönster som också var många till antalet. Att badhusen hade ljusa utrymmen samt placerades centralt och på öppna platser kan ses som ett sätt att visa att de inte bara var rena och hygieniska utan också moraliska och anständiga.

Badhusen i kategori två får också ett mer uppenbart institutionsuttryck, vilket gör det möjligt att vid en granskning tillämpa ett maktperspektiv i avseendet att arkitektur kan uttrycka och delta i formandet av samtida ideologier. Det var etablerade arkitekter som gjorde ritningarna och badhusen var placerade på centrala och synliga platser. Det var också relativt höga och stora byggnader som stod i kontrast i både material och stil till omgivningens arkitektur. Det var inte undanskymda byggnader på innergårdar, utan de informerades både om sin existens och funktion.

Den personliga hygienen skulle tas om hand, och byggnadernas exteriörer visade var det skulle ske, medan interiörerna beskrev hur det skulle ske. Under hela perioden övervakades badhusen också av hälsovårdsnämnd och polis. I internationell forskning har badhusens uppförande och verksamhet setts som en form av social kontroll, och gällande de finländska badhusen är det möjligt att urskilja en liknande tendens. Hygiendiskursen var ett slags maktutövande i och med att den hade som mål att med hjälp av undervisning styra befolkningen till ett bestämt hygienbeteende. Badhusen kan därför ses som en reaktion på denna samtidsdiskussion och det är möjligt att betrakta arkitekturen, det institutionella uttrycket, som både ett uttryck för ideologin och som ett sätt att stöda den samma.

Badhusen i kategori två kan således indikera ett försök till att skapa en fristående badhusarkitektur på hemmaplan. Men antalet var få och tidsperioden var förhållandevis kort, och eventuella anledningar till detta blir tydligare när badhusen i kategori tre granskas i ljuset av det tredje skedet i hygiendiskussionen. Kategori tre består nämligen likt den första kategorin av en brokig skara badhus, men i detta skede är badhusuppförandet på väg mot sitt slut. En del uppfördes samtidigt som badhusen i den andra kategorin och den gemensamma skiljelinjen är inbördeskriget 1918. Den socialhygieniska diskussionen byts ut mot idéer om folkhälsa samt degeneration och rashygien. Det är troligt att kriget och den förändrade hälso- och hygiendiskussionen som kom efteråt bidrog till att det inte uppfördes fler badhus i samma stil som i kategori två, och att flertalet av badhusen som uppfördes i bostads- och affärshus, exempelvis *Thermae badinrättning* i Åbo, hade en förhållandevis kort verksamhetstid. Under 1920-talet blev badrum i hemmen också en verklighet för allt fler, och den personliga hygien kunde tas hand om i det privata. Detta gällde dock framför allt välbemedlade hushåll och en stor del av befolkningen hade fortfarande behov av allmänna badhus och badstugor. Så småningom blev ändå upprätthållandet av den personliga hygien en självklarhet och inget som behövde ingå i en samhällelig hälsopolitik.

Badhusen följde med i den samtida hälso- och hygiendiskussionens skiften och det är möjligt att urskilja en början, en topp

och ett fall som sammanfaller med hur intresset för den personliga hygienens tog sig uttryck under 1800-talets sista decennier och 1900-talets första decennier. De finländska urbana badhusens tid var relativt kort och när de inte längre fyllde ett behov upphörde deras verksamhet. De var också relativt osynliga i den offentliga hygiendiskussionen och en trolig orsak är att den redan etablerade badformen bastubad genererade större intresse och att det främst var privata aktörer som tog initiativ till badhusen. Den urbana kurbadslänkande upplevelsen i vardagen hann inte etablera sig så pass att det bildades en fortlevande badkultur. Den offentliga badform som fortsatte att existera var bastubadet vilket hade långa anor i det finländska samhället, medan de urbana badhusen med tiden föll i glömska.

Källor

■ Källlitteratur

Hans Kejsrerliga Majestäts Rådiga Förordning angående helsovården i Finland. Helsovårdsstadga för Finland, 1879.

Helsovårdsordning för Tammerfors stad, 1890.

Hjelt, Otto E. A. (1875): *Allmän helsovårdsstadga för Finland. Förslag och Motiver. Helsingfors: J. Simelii arfvingar.*

Inventeringsblankett för byggnad el. motsvarande. Gamla bastun. Ekenäs: Gamla stan i Ekenäs r.f./Ekenäs stad.

Manner, Viktor (1912): "Kunnallissauna", *Hämeenlinnan terveydenhuoltolautakunnan vuosikertomus vuodelta 1911*. Tavastehus.

Polisordning för Helsingfors stad, 1908.

Polisordning för Åbo, 1908.

Utdrag ur protokoll 19.1–30.6.1905. Apteekkari August Åkermanin lahjoitusvaroilla rakennettavan Naantalın uuden saunan rakennuspaikka. Nädendal.

■ Tidningar

Arkitekten, 1.9.1909

Borgåbladet, 2.12.1899, 18.6.1902, 28.7.1906

Finland, 19.9.1886

Fredrikshamn Tidning, 10.7.1886

Hufvudstadsbladet, 20.12.1896, 23.4.1913
Norra Posten, 8.2.1893
Suomen terveydenhoito-lehti, 1.1.1893, 1.8.1901, 1.11.1910
Tammerfors Aftonblad, 31.3.1885
Tampereen Sanomat, 9.11.1897
Tidskrift för hälsovård, 15.2.1891, 1.6.1899, 1.4.1901, 1.9.1902,
1.3.1912
Vasabladet, 18.1.1923, 10.3.1923
Åland, 29.9.1928
Östra Nyland, 1.7.1914

Litteratur

- Collins, Julie (2020): *The Architecture and Landscape of Health. A Historical Perspective on Therapeutic Places 1790–1940*. New York: Routledge, s. 43–73.
- Crook, Tom (2006): ”Schools for the moral training of the people’: Public Baths, Liberalism and the Promotion of Cleanliness in Victorian Britain”, *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 13(1), s. 21–47. <https://doi.org/10.1080/13507480600586700> [hämtat 30.1.2022].
- Dahlberg, Julia (2021): *Mitt i samhället, nära människan. Samfundet Folkhälsan i svenska Finland 1921–2021*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Foucault, Michel (2020): ”Space, Knowledge and Power”, *Power. Essential Works 1954–84*, red. James D. Faubion. London: Penguin Books, s. 349–364.
- Halmesvirta, Anssi (1996): ”Puhtaus on puoli ruokaa. Modernin eurooppalaisen mentaalihygienian oireilu Suomessa tämän vuosisadan alussa”, *Siperiasta siirtoväkeen. Murroksaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*, red. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä: Kopi-Jyväs, s. 135–161.
- Harjula, Minna (2007): *Terveyden jäljillä. Suomalainen terveyspolitiikka 1900-luvulla*. Tammerfors: Tampere University Press.
- Harjula, Minna (2015): *Hoitopääsyn hierarkiati. Terveyskansalaisuus ja terveyspalvelut Suomessa 1900-luvulla*. Tammerfors: Tampere University Press.

- Harjula, Minna (2021): ”Den hygieniska medborgaren. Hälso-
upplysningens kris i Finland i början av 1900-talet”, *Med tvål,
vatten och flit. Hälsofrämjande renlighet som ideal och praktik ca
1870–1930*, red. Johanna Annola m.fl. Lund: Nordic Academic
Press, 183–207.
- Helén, Ilpo & Jauho, Mikko (2003): ”Terveyskansalaisuus ja
elämän politiikka”, *Kansalaisuus ja kansanterveys*, red. Ilpo
Helén & Mikko Jauho. Helsingfors: Gaudeamus, s. 13–32.
- Henttonen, Maarit (2009): *Kansakunnan parhaaksi. Suomalaiset
naisten- ja lastensairaalat 1920–1940-luvulla*. Helsingfors:
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jauho, Mikko (2007): *Kansanterveysongelman synty. Tuberkuloosi
ja terveyden hallinta Suomessa ennen toista maailmansotaa*. Hel-
singfors: Tutkijaliitto.
- Katko, Tapio S. (1996): *Vettä! Suomen vesihuollon kehitys kaupungeis-
sa ja maaseudulla*. Helsingfors: Vesi- ja viemäriulaitosyhdistys.
- Kindblom, Inga (1995): *Badhus. Bad och badande före 1950*. Stock-
holm: Riksantikvarieämbetet.
- Ladd, Brian K. (1988): ”Public Baths and Civic Improvement in
Nineteenth-Century German Cities”, *Journal of Urban history*
14(3), s. 372–393. <https://doi.org/10.1177/009614428801400304>
[hämtat 30.1.2022].
- Lehtonen, Turo-Kimmo (1995): *Puhtaan elämän jäljillä. Huoli hy-
gieniasta suomalaisissa terveydenhoitolehdissä 1889–1900*. Hels-
ingfors: Centret för konsumentforskning.
- Mattila, Markku (1999): *Kansamme parhaaksi – rotuhygienia
Suomessa vuoden 1935 sterilointilakiin asti*. Helsingfors: Suomen
historiallinen seura.
- Nygård, Henry (2004): *Bara ett ringa obehag? Avfall och renhållning
i de finländska städernas profylaktiska strategier 1830–1930*. Åbo:
Åbo Akademis förlag.
- Park, Sun-Young (2018): *Ideals of the Body. Architecture, Urbanism,
and Hygiene in Postrevolutionary Paris*. Pittsburgh: University
of Pittsburgh Press.
- Petri, Olga (2016): ”At the bathhouse: municipal reform and bathing
commons in late imperial St. Petersburg”, *Journal of Historical
Geography* 51, s. 40–51. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2015.11.004>
[hämtat 30.1.2022].

- Porter, Dorothy (1999): *Health, Civilization and the State. A History of Public Health from Ancient to Modern Times*. London & New York: Routledge.
- Renner, Andrea (2008): "A Nation That Bathes Together. New York City's Progressive Era Public Baths", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 67(4), s. 504–531. <https://doi.org/10.1525/jsh.2008.67.4.504> [hämtat 30.1.2022].
- Saarikangas, Kirsi (2002): *Asunnon muodonmuutoksia. Puhtauden estetiikka ja sukupuoli modernissa arkkitehtuurissa*. Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Suvikumpu, Liisa (2014): *Suomalaiset kylpylät. Kotimaisen kylpyläkulttuurin historiaa*. Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vuorejuuri, Martti (1967): *Sauna kautta aikojen*. Helsingfors: Otava.
- Wiell, Karolina (2021): "Den nordiska badfrågan och det svenska folkbadet 1880–1950", *Med tvål, vatten och flit. Hälsofrämjande renlighet som ideal och praktik ca 1870–1930*, red. Johanna Annola m.fl. Lund: Nordic Academic Press, 19–42.
- Åkerfelt, Mia (2011): *För fremlingarnes trefnad – Byggmästaren Hilda Hongell och iscensättningen av badorten Mariehamn på 1890-talet*. Doktorsavhandling. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Åström, Sven-Erik (1956): "Stadssamhällets omdaning", *Helsingfors stads historia. IV delen, andra bandet: [Perioden 1875–1918]*, red. Ragnar Rosén m.fl. Helsingfors: Helsingfors stad, s. 8–327.